

als de Boterstraat, die in de middeleeuwen zeker de nodige status bezat¹⁹), was daartoe zeer geschikt. Aangezien de bouwtijd van het huis op grond van bouwhistorische kenmerken op het midden van de dertiende eeuw wordt gedateerd, is het niet onwaarschijnlijk dat het omstreeks 1260 door de „Utrechtse“ Lombarden gebouwd is. Daarbij kan dan tevens de vraag worden opgeworpen of de verlaagde overwelfde achterkamer niet teruggaat op een Noorditaliaanse bouwwijze²⁰). Maar dat is een probleem dat ik graag overlaat aan de bouwhistorici.

Stadionlaan 41
3583 RB Utrecht

drs. M. W. J. de Bruijn

Noten:

- 1 A. F. E. Kipp, „Boterstraat 20'', *Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht 1988*, 49-69.
- 2 Rijksarchief in Utrecht (RAU), Archief van het kappittel van St.-Marie 286 (1319 november 23).
- 3 RAU, St.-Marie, 286 (1407 augustus 2).
- 4 RAU, St.-Marie 360-1 (goederenregister mensur-naalkamer c. 1400), fol. 4-2, part. 6: *Item relicta Ghiselmari, postea Nicolaus de Zulen, postea Wilhelmus Splinter, nunc Wolterus de Zulen XV s. Victoris et Pasche hereditarie de una area by sunte Marien plaetze sita, simul cum duabus areis nostris quas idem Wolterus etiam habet a nobis in pactum, de quibus dicunt due particule sequentes. Et sic de istis tribus areis simul sitis, superius Iohannes Liebort, inferius area nostra quam habet in pactum dominus Godefridus de Lyenen, concanonicus noster* ---.
- 5 Zie over hem E. Suir, „Evert Zoudenbalch, Domkanunnik te Utrecht in de tweede helft van de 15de eeuw'', *Jaarboek Oud-Utrecht 1977*, 7-55.
- 6 RAU, Archief Zoudenbalch 50, fol. 131-134 en 153.
- 7 T.a.p., fol. 153.
- 8 Waarschijnlijk is deze bergplaats bij archeologisch onderzoek teruggevonden: „Archeologische en bouwhistorische kroniek 1981'', *Maandblad Oud-Utrecht 1982*, 79-80.
- 9 T.a.p., 133-133v.
- 10 Gemeentearchief Utrecht (GAU), Stadsarchief I, 705 (register van transporten en plechten januari-juni 1568), blz. 132-134.
- 11 Zie over dit gasthuis A. C. F. Koch, „Schets van een geschiedenis van het Sint Eloyengasthuis te Utrecht'', *Jaarboekje van „Oud-Utrecht'' 1947 en 1948*, 49-61.
- 12 RAU, St.-Marie 360-2 (goederenregister mensur-naalkamer 1487): *Item XV s. bonorum Victoris et Pasche de superiori, item XVIII s. bonorum de media area Nicolai episcopi, item XII s. bonorum de inferiori area Nicolai episcopi. Et habent iste III aree, nunc coedificate, ad orientem hospitale sancti Eligii et ad occidentem vicum dictum Alendorpssteghe*.
- 13 GAU, Gebundelde inventarissen I, Inventaris van het St.-Eloyengasthuis, 78.
- 14 GAU, Stad I, 13 (raadsdagelijks boek 1446-1451), fol. 175: *Die scepenen ende rade ende oudermans hebben gegont den gasthuysmeysters van sinte Loyengasthuise dat zij die ganck [die] bezijden aen den voirscreven gasthuise nu leyt verleggen mogen doir dat gasthuis, ende dat gasthuis voirscreven lengen*.
- 15 Zie Kipp, „Boterstraat 20'', 52, afb. 38.
- 16 *Maandblad Oud-Utrecht*, 58, (1985), 1-4.
- 17 T.a.p., 202.
- 18 S. Muller Fz., *De middeleeuwsche rechtsbronnen der stad Utrecht*, Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, 1ste reeks, nr. 3 ('s-Gravenhage 1885), Inleiding, 9-10. Vgl. A. J. Maris, *Van voogdij tot maarschalkambt. Bijdrage tot de geschiedenis der Utrechts-bisschoppelijke staatsinstellingen, voornamelijk in het Nedersticht* (Utrecht 1954), 62-63 en 69, nt. 24.
- 19 Zie Kipp, „Boterstraat 20'', 49-50.
- 20 Dat zou dan ook wel eens het geval kunnen zijn met „De Moriaen'' in Den Bosch. In deze Brabantse stad woonde al in 1282 een Italiaanse geldschieder: Thadeus Cavazonus, bijgenaamd Willem de Lombard, die net als zijn Utrechtse collega's afkomstig was uit Asti. Zie H. P. H. Camps in het door hem uitgegeven *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312*, I ('s-Gravenhage 1979), blz. 507.

NIEUWE LITERATUUR EN EEUWFEST

DE OUD-KATHOLIEKEN IN STAD EN UNIE

Tien jaar geleden poneerde ik in de voorgeschreven bijlage bij mijn proefschrift een serieuze schertsstelling die als volgt luidde: „De thans ontruimde parochiekerk van St. Gertrudis aan de Mariahoek te Utrecht is de oudste en historisch meest belangrijke van de nog overgebleven schuilerkerken in ons land. Zij dient dan ook met zorg in stand te worden gehouden

c.q. gerestaureerd''. Die stelling heeft de opiniepagina van NRC-Handelsblad niet gehaald, maar er is wel iets belangrijkers gebeurd: de wens die erin wordt uitgedrukt gaat in vervulling.

Als sluitstuk van een volledig reorganisatieplan zal de „Gertrudiskapel'', zoals ze de afgelopen jaren meestal werd aangeduid, worden gerestaureerd. Met

de intentie deze kerkelijke ruimte te laten functioneren als onderdeel van een ontmoetingscentrum dat tussen de oude en de nieuwe Gertrudiskerk is geprojecteerd.

Tot de „reorganisatie” behoorde de afstoting van de kerk van de oud-katholieke hoveniers, de St. Jakobus Buiten de Weerd, die in december 1870 in gebruik was genomen¹⁾. Op zondag 9 april 1989 werd van dit kerkje afscheid genomen en de godslamp gedooft. Het in houtsnijwerk uitgevoerde hoofdaltaar is overgebracht naar de kathedraal aan het Willemsplantsoen, waar daarvoor een speciale Jacobuskapel in de rechterzijbeuk is ingericht. Dezelfde procedure is gevolgd met betrekking tot de Maria Minor aan het Achter Clarenburg, de huiskerk die na 1640 de katholieke gebleven parochianen van de Buurkerk een toevluchtsoord bood. De herinnering aan deze nu afgestoten parochiekerk wordt levend gehouden door de kapel van de H. Maria Minor „op zolder”, een meditatiekamer die is te bereiken via een smalle trap in de sacristie. Het complex Achter Clarenburg is in 1989 verkocht.

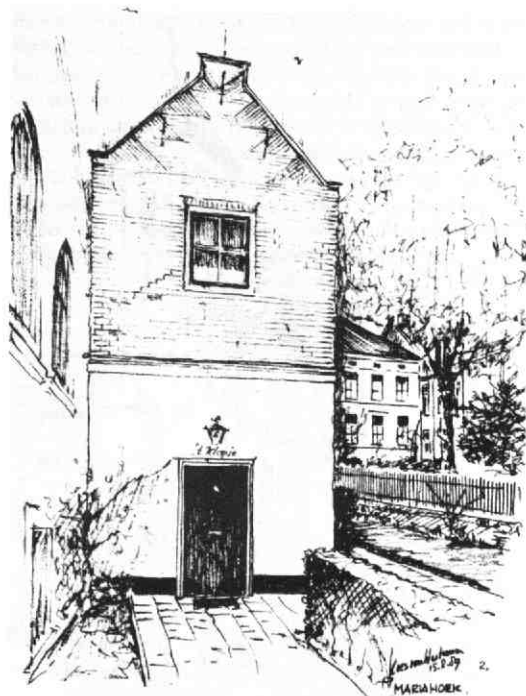
Zo is gepoogd van de drie „bloedgroepen” van de o.k. parochies in de stad een en ander in de gerestaureerde Gertrudiskathedraal present te stellen. Op 15 april 1989, nog geen week na de sluiting van de Jakobus, werd de grondig gerestaureerde kathedrale kerk door aartsbisschop A. J. Glazemaker opnieuw ingewijd. Hoe dit liturgisch precies moet worden opgevat is niet helemaal duidelijk. Kan een kerkgebouw dat niet is „geprofaneerd” opnieuw worden gewijd? Enkele elementen in de liturgie van 15 april 1989 wijzen, behalve op de wijding van het nieuwe altaar en de beide genoemde kapellen, op een consecratie van het kerkgebouw als geheel. En dat was al gebeurd op 6 mei 1914.

Kanunnik en pastoor J. N. van Ditmarsch heeft met veel toewijding een gids geschreven die zeer gedetailleerd ingaat op de kunsthistorische, symbolische en catechetische aspecten van al wat er in de kerk te zien is. Daarnaast geeft hij kort enige basisinformatie over het kerkelijke schisma aan het begin van de 18de eeuw en de totstandkoming van de oud-katholieke kerken na 1870. Twee voorgangers aan het Willemsplantsoen worden met ere genoemd. Allereerst de erudiete bouwpastoor Cornelius Deelder, die zijn nieuwe kerk met oud-christelijke symboliek heeft overladen, verder Engelbertus Lagerwey, een man die in de periode voor en na de Tweede Wereldoorlog een rol speelde in het culturele leven van de stad. Het gidsje van Van Ditmarsch geeft heel wat informatie op een ook voor niet-ingewijden bevattelijke wijze. De bescheiden winst die hij uit de verkoop hoopt te halen is bestemd voor het restauratie-fonds van de voormalige schuilkerk. De o.k. gemeente moet daarvoor zelf zo'n f 750.000 bijeen zien te brengen en de pastoor is druk doende een Comité van aanbeveling te organiseren.

Het belang van dit voor stad en land unieke restauratie-project wordt uiteengezet in een boekje dat geen titelpagina heeft, maar waarvan op de omslag „Gertrudis” staat, met een kleuren-afbeelding van het in-

terieur in zijn glorie-dagen. Zowel de bouwgeschiedenis (A. F. E. Kipp) als het restauratieplan (ir. G. W. van Hoogevest) worden er kort en bondig in toegelicht. Drs. Fred Smit vertelt iets over de geschiedenis van de Utrechtse kerk. Hij doet dat in weinig woorden en hier en daar niet 100 procent nauwkeurig. Zo vermeldt hij dat Petrus Codde in 1703 door Rome is geëxcommuniceerd en in 1702 is afgezet. Geen van beide beweringen is juist. Codde is nimmer door Rome geëxcommuniceerd. Niet eens door de hem postuum geweigerde kerkelijke begrafenis. Immers: iemand die dood is, kan niet meer worden geëxcommuniceerd. Hij is uit zijn ambt gezet, maar altijd binnen de kerk gebleven. En voorts is de onfortuinlijke prelaat in 1702 gesuspendeerd (geschorst), om pas twee jaar later definitief te worden afgezet. In een geschiedenis met zoveel pijnlijke kanten betekent elke onnauwkeurigheid wel ergens zout in een wonde: het schisma bestaat immers nog steeds. Pastoor Van Ditmarsch vertelt in het Gertrudis-boekje iets over de beide bibliotheken in Utrechts bezit en J. Spaans behandelt de orgels in de schuilkerk. Achterin staat een handige plattegrond afgedrukt, die de ligging van heel het complex en de situering van de onderdelen ten opzichte van elkaar verduidelijkt. De foto's zijn wat donker afgedrukt en het gedicht van Willem Barnard staat er verdoemd in, maar als geheel is dit een goed verzorgd en informatief boekje, waarin binnen het bestek van 30 bladzijden heel wat bij elkaar is gebracht.

Ook al ten bate van het restauratiefonds is een mapje tekeningen gemaakt van zes aardige plekjes in de Driehoek van St. Marie. Kees van Westrenen maakte ze in augustus 1989. Grote kunstwerken zijn het niet, maar nauwkeurig en herkenbaar zijn ze wel. Een lijst met toelichtingen bij de tekeningen is bijgevoegd.

Veel aandacht heeft de tentoonstelling *Kunst uit Oud-katholieke kerken* in het Catharijneconvent getrokken, gehouden van 25 augustus-29 oktober 1989. Drs. Paul Dirkse, die ook het leeuwendeel van de organisatie voor deze curieuze expositie heeft gedragen, geeft in de catalogus een eerste inventarisatie van het thema. Zijn slotsom is dat vooral in de o.k. parochies van Gouda, Delft en Utrecht zeer belangrijke collecties zilver, schilderijen en textilia bewaard zijn gebleven.

Opnieuw wordt ook door hem de bijzondere rol van Deelder en Lagerwey opgemerkt. Drs. Fred Smit neemt de ontstaansgeschiedenis van de Unie van Utrecht van 1889 voor zijn rekening. Hij doet dat beknopt en overzichtelijk, zonder de conflicten en misleunen (Arnold Mathew) uit de weg te gaan. Er staan in deze catalogus prachtige foto's, vooral bij het stuk van Smit. Ik noem die op de pagina's 40, 42, 43, 44 en 48. Stuk voor stuk heel scherpe opnames soms al van vóór 1900, en alle uitzicht biedend op een heel eigen wereld. Het afsluitende artikel over waar de oud-katholieke kerk voor staat, is onder de maat en hoort in deze catalogus niet thuis. Op p. 50 heeft de auteur het over een spreken en handelen dat „weer handen en voeten wil geven aan de droom van God“, wat mij in menig opzicht een speculatieve onderneming lijkt.

In het kader van de viering van 100 jaar Unie van Utrecht vond een evenement plaats dat met het oog op de geschiedenis van de stad een afzonderlijke vermelding verdient. Op zaterdag 23 september 1989 begon om 11.00 uur in de Domkerk een „pontificale hoogmis“, waarin de oud-katholieke aartsbisschop Glazemaker als celebrant optrad. Net als zijn medebisschoppen van de Unie van Utrecht betrad hij met mijter en staf het hoogkoor van de protestantse Dom, aldus de draad opnemend op het punt waar Johannes van Neercassel, apostolisch vicaris in onze streken en titulair bisschop van Castorië *in partibus infidelium*, hem na de aftocht van de Fransen in november 1673 had moeten laten vallen.

Dat de oud-katholieke kerk in Nederland de historische betekenis van een en ander terdege beseft, maakt zij duidelijk in de inleiding van het liturgieboekje dat de aanwezigen ter hand werd gesteld.

Evenals in het feit dat hetzelfde zilveren altaarkruis met Kruisreliëf van pastoor Abraham van Brienen, dat in 1672-'73 op het hoogaltaar van de gerekatoliseerde Domkerk was geplaatst, nu op een zij-tafel stond opgesteld.

Verder werden in de dienst gebruikt: de ring van Van Neercassel, de staf van zijn opvolger Codde, het wasbekken met schenkan van Rovenius, het borstkruis van Cornelius Jansenius en de kelk van Port Royal. Het uitdrukkelijk honoreren van dit kostbare historisch bezit en het koesteren van de herinneringen die daaraan verbonden zijn vormen een typisch oud-katholiek fenomeen. Het is een accentueren van de historische continuïteit, dat meer relevant is dan het blijven wijzen op de „ononderbroken successie“ vanaf Sint Willibrord en het met terugwerkende kracht benoemen van Rovenius, Van Neercassel en Codde tot „aartsbisschop van Utrecht“. Op die titel zijn ze niet benoemd - evenmin trouwens als Willibrord -, zo beschouwden ze zichzelf niet en zo werden ze ook door de tijdgenoten niet gekwalificeerd. De apostolisch vicarissen waren geen diocesane of residerende bisschoppen, maar door de Apostolische Stoel gemandateerde kerkelijke functionarissen met de bisschopswijding en een titel i.p.i.

Pas later, terugblikkend op de gebeurtenissen van 1723 en daarna, zijn ze achteraf „aartsbisschop van Utrecht“ genoemd door de anti-Romeinse partij in het conflict. Er is hier dus sprake van een perspectiefverandering *post facta*. Het terugprojecteren van deze titel naar vroegere periodes is een anachronisme en in het tijdperk van de oecumene een achterhaald stuk polemiek en apologetiek²). Het is ongeveer als wanneer men in een nationalistisch klein-Nederlands geschiedverhaal de stadhouders Willem van Oranje, Maurits en Frederik Hendrik alsnog tot koningen der Nederlanden zou uitroepen. In de eeuwfeest-viering van de Unie van Utrecht is dit corrigeren van de geschiedenis nogal eens aan de orde geweest, alsof daarin nog steeds de enige legitimatie van de oud-katholieke kerk zou zijn gelegen.

Het historisch bewustzijn van de oud-katholieke gemeenschap in ons land en de zorgvuldigheid waar-

mee zij haar erfenis uit het verleden beheert vormen „successie” genoeg.

Ton H. M. van Schaik

Noten

- 1 F. Smit, Kerkgebouw St. Jakobus-Utrecht 100 jaar. (Overdruk uit *De Oud-Katholiek*, dec. 1970.)
- 2 Een overzicht van deze problematiek in M. G. Spiertz, *L'Eglise Catholique des Provinces-Unies et Le Saint Siège pendant la deuxième moitié du XVIIe siècle*. Leuven, 1975. (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique fasc. 62.)

Achtereenvolgens werden besproken:

J. N. van Ditmarsch, *Dit huis geheiligd en versierd*. Beschrij-

ving van de Oud-Katholieke kathedrale kerk van Ste Gertrudis te Utrecht. (Utrecht, 1989.) Uitgave in eigen beheer. Verkrijgbaar pastorie Willemsplantsoen 3 Utr., tel. 030-31 50 18. Prijs f 5,-.

Gertrudis. Samenstelling A. J. C. van Westrenen. Uitg. Oud-kath. parochie Utrecht, 1989. 32 blz. met illustr. Verkrijgbaar bij het adres hierboven. Prijs f 10,-.

Oud-katholieke parochie van Utrecht „In de Driehoek”. Zes tekeningen van A. J. C. van Westrenen. Verkoopprijs f 5,- (verkrijgbaar: zie boven).

Kunst uit oud-katholieke kerken. Samenstelling en red. Paul Dirkse. Catalogus van de gelijknamige tentoonstelling. Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent, 1989. 124 blz. m. illustr. in kleur en zwart-wit. Prijs f 19,50. ISBN 90 71242 09 6.

NOGMAALS DE INSIGNES VAN SINTE KUNERA

In het Maandblad van Oud-Utrecht van november 1987 (60 jrg. nr. 11) werd een afwijkend type insigne van Sinte Kunera, in Wijk bij Duurstede gevonden, gepubliceerd.

Tot dat moment waren vier Kunera-insignes bekend, allen van éénzelfde vormgeving. Drie van deze insignes werden al eerder gepubliceerd en afgebeeld (Maandblad Oud-Utrecht, juli/augustus 1987); deze drie waren gevonden in Heteren, Achterberg en Amsterdam.

Er is aanleiding om nogmaals op deze Sinte Kunera-insignes terug te komen. Brian Spencer, specialist op het gebied van laat-middeleeuwse religieuze en profane insignes in Engeland, maakte mij attent op de aanwezigheid van een zilveren Cunera insigne in het British Museum te Londen. Dank zij de bereidwilligheid en medewerking van het Department of Medieval and later Antiquities van het British Museum kan

dit insigne hier nu worden afgebeeld. Het insigne werd in 1885 als onderdeel van een grotere collectie verworven en bevindt zich sedertdien onder inv. nr. 85, 5-6, 106 in het British Museum. Er zijn geen gegevens bekend over de verdere herkomst. Het insigne bestaat uit een rond zilveren plaatje met een diameter van 30 mm. In het plaatje zijn 4 gaatjes geslagen welke moeten dienen voor het bevestigen van dat plaatje op hoed, kleding of wat ook voorkwam in een getijdenboek.

Om alle details duidelijk zichtbaar te maken is het insigne hier twee maal vergroot afgebeeld. Binnen twee parelranden staat in gotische minuskels de tekst SANCTA - CUNERA. Waar bij het eerder gepubliceerde in Wijk bij Duurstede gevonden insigne sprake is van een schrijfwijze van Kunera is hier gebruik gemaakt van de schrijfwijze Cunera waaruit blijkt dat in dezelfde periode de naam van de Heilige zowel met een K als met een C geschreven werd.

Midden in het insigne staat de gekroonde Sinte Cunera met aan haar rechterzijde de eveneens gekroonde jaloerse Koningin en aan haar linkerzijde de met een hoofddoek getooide dienstmaagd. Zoals bekend gaat de geschiedenis dat Cunera als één van de elfduizend maagden uit Keulen kon vluchten in Rhenen terecht kwam waar de heidense koning Radboud haar in het paleis opnam. Zij wekte door haar ijver en inzet de jaloesheid op van de Koningin die met lede ogen zag hoezeer Cunera in de gunst van de Koning kwam. Samen met haar dienstmaagd wurgden zij Cunera toen de Koning op jacht was. De wandaad werd ontdekt, de Koningin werd krankzinnig en maakte een eind aan haar leven en de Koning stichtte een kerk ter ere van Sinte Cunera. Nadien zorgde „die heylighe maget ende martelaresse Sinte Kunera voor vele teekenen ende mirakelen”.

Tussen de hoofden van Cunera en dienstmaagd staan twee kleine franse lelies afgebeeld. Het insigne is niet gegoten maar is ontstaan door het persen van de dun-

British Museum, inv. nr. 85, 5-6, 106.